

Orosz László

Katona – Kecskemét

IV. 1945-től

Színházban

A „felszabadulás” utáni első években magyarozói és színházi előadásai a *Bánk bán*nak a múltban „homályba burkolt” forradalmiságát hangsúlyozták, nem gondolva arra, hogy ez a forradalmiság könnyen lángra gyújthatja a jelen viszonyokkal való egyre növekvő elégedetlenséget. Ennek a felismerése is készíthette Révai Józsefet arra, hogy levélben figyelmeztesse Molnár Miklóst: ne mutassa be Bánkot kezdeti kétségeit levetkező forradalmárként.¹

A *Bánk bán* 1955. április 4-i kecskeméti előadása félreérthetetlenül szólt a jelenhez. Mindenekelőtt azzal, hogy rendezői ötlettel kiterjesztette cselekményének egyszeri időhöz kötöttségét. A fiatal rendező, Nagy György merészen eltért Katona színi utasításától azzal, hogy a második felvonást nem Petur házában, hanem egy folyóparti tisztáson játszatta. Jogosan kifogásolták, hogy a királyi udvar főembereit szinte szegénylegénnyé fokozta le ezzel.² Ámde így ölelte magába a II. Endre korában játszódo cselekmény a magyar szabadságmozgalmak egész sorát: lázadó jobbágyokét, jussaikat féltő kismemesekét, bujdosásra kényszerülő, mert a fennálló hatalommal szembekerült főurakét. A kiterjesztett múlt a jelenhez vezetett. Azzal viszont Katona szövegét állította helyre Nagy György, hogy eljászatta a negyedik felvonás színházakban többnyire elhagyott utolsó jelenetét: a békétlenek Petur vezetésével betörték Gertrudis tróntermébe, világossá és hangsúlyossá tették ezzel, hogy Bánk tette több volt egyéni bosszúnál. Tiborc pedig nem megtört öregember, hanem életerős férfi volt ebben az előadásban: a nagyúr üzenetét, hogy „*él még Bánk*” nem sirva, hanem bizakodva fogadta és vitte hírül sorstársainak, az ötödik felvonás végén pedig nem annyira könyörgésként, mint inkább fenyegetve mondta a királynak: „*Beteg feleségem és éhez őt gyermekem kínos nyögések az Istennek irgalmáért felmenő végső fohászokodat ki fogják zavarni a mennyekből, ha megölöd gyámoljokat.*” Biberach is különbözött a szokásostól azzal, hogy kezdettől érezhető volt a viselkedésén: semmire sem becsüli a herceget, akinek a szolgálatára kényszerült.

A Bánk szerepét alakító Bicskey Károly vallomást írt szerepfölfogásáról. Nem politikust, hanem embert kívánt megjeleníteni. „*Nagy hangon pillanatnyilag lehet hatásosan hazát szeretni, de feleséget, Tiborcot, az embereket nem, mert a szerelmet, szeretetet nem hordórol harsogja az ember.*” Félreérthetetlen mondanivalója volt 1955-ben a politikai szónoklatokkal szem-

1 Révai József 1953. aug. 1-jén Molnár Miklóshoz írt levelét közölte Agárdi Péter in *Kritika* 1973. 2. sz. 15

2 Nánási Miklós: *A Kecskeméti Katona József Színház Bánk bán-előadása*. Kiskunság 1955. 1. sz. 59–62.

beállított emberségnek. Annak az ígéretének is, hogy egyszer talán majd megformálhatja a politikus Bánkot is.³

Bicskey Károlyt és feleségét, a Melinda szerepét játszó Fogarassy Máriát állítólag az 1956-os forradalom melletti kiállásuk miatt távolították el a kecskeméti színházból. 1957 januárjában Szolnokon játszották újra kecskeméti szerepüket. Ez az előadás azoknak a sorába tartozott, amelyek Katona drámájával emlékeztek a forradalomra: 1956. december 15-én Győrben, 23-án Pécsen, 29-én Egerben, 1957. január 10-én Miskolcon, 18-án Szolnokon.⁴

Érdemes lenne szólni a *Bánk bán* következő kecskeméti előadásairól (1961, 1971, 1982, 1987, 2001) is, ez azonban túlságosan megterhelné ezt a vázlatos áttekintést. Elégedjünk meg annyival, hogy a rendezői ötletek inkább távolítottak Katonától, mint közelítették hozzá. Említést érdemel azonban az 1970. évi nemzeti színházi *Bánk bán* kecskeméti visszhangja. A fővárosi sajtó többnyire dicsérete Kállai Ferenc Peturját. A *Népszabadság* kritikusa szerint: „leeresztik a nacionalista gózt Petur figurájáról.”⁵ A *Forrásban* megjelent vitatanulmány és színikritika szembefordul mind Petur megvádolásával, mind e vád színpadi megjelenítésével.

Hőzöngőnek is nevezték Kállai Peturját, mint 1956 után gyakran a forradalmárokat, innen való Sütő József tanulmányának a címe: *Hőzöngő-e Petur bán?* Alapos áttekintést ad mind Petur drámabeli szerepéről, mind koronkénti színházi megjelenítéseiről, s erre a következtetésre jut: „*Petur a végsőkig kitart elvei mellett, s ha Bánk nem előzi meg, ő ölte volna meg Gertrudist lázadó társaival. [...] Peturban [...] tehát nem is annyira a XIX. század eleji önző, csak kiváltságait védő magyar nemes alakját kell látnunk, mint inkább azét a későbbi réteget, amely majd »érdekegyeztetésben« látja az elnyomás elleni harc sikerét (Kölcsey, Kossuth), s ha kell, kész a forradalomra, sőt még arra is, hogy nemesi előjogairól lemondjon, »ha a haza boldogságán segít ezen szabadság eltörlése«.*⁶ Nagy Miklós színikritika keretében szintén elutasította Kállai „inkább hangoskodó és izgatott, mint magával ragadó” Peturját. Elismeri ugyan, hogy Katona Peturja fölfogható hajdani függetlenségi harcainak kemény kritikával való megítélésének, de „*mégiscsak kifejezi a nemzeti sérelmeket, nem érdemel torzképbe illő gesztusokat, hangcsuszamlást.*”⁷

1980-ban a kecskeméti színházban előadták Katona addig színre nem került (mint Olvasóhoz címzett előszava mutatja, talán nem is színre szánt) *Ziska* című drámáját. Az egyenként négy-négy felvonásból álló kettős drámát (*Ziska, vagyis a huszíták első párt-ütése Csehországban; Ziska, a táboríták vezére*) színpadra állító: Beke Sándor főrendező és Osztoivits Levente dramaturg lerövidítették, összevonták, ugyanakkor új részletekkel egészítették ki, például Katona (két alakban) és a cenzor színre léptetésével. Az előadásnak nem volt sikere. „*Szomorú látvány, amikor két héttel egy dráma bemutatója után a színpadon többen vannak, mint a nézőtérén*” – olvassuk egy színikritikában.⁸

Tervezték a *Jeruzsálem pusztulása* bemutatását is, de erről letettek. Azt még 1952-ben diákok mutatták be Kecskeméten a nagyszínházban két egymást követő estén. Diákok vitték színre *A rózsát* is 1961-ben, ragaszkodva Katona szövegéhez, 2005-ben rendezői ötletekkel földúsítva.

3 Bicskey Károly: *Egy színész vallomása Bánk bán alakításáról*. Kiskunság 1955. 2. sz. 125–127.

4 Tapasztóné Perlaki Magdolna: *A Bánk bán magyarországi színpadokon 1945–1989 között*. In *A KJT Évkönyve 1991*. 117–196. Az említett előadásokról: 127–130., 165–170.

5 Molnár G. Péter: *Bánk bán – 1970*. Népszabadság 1970. márc. 14. 7.

6 Forrás 1970. 4. sz. 75–78. Az idézet: 78. Kétségtelen, hogy Peturnak ebben a „megemelésében” van túlzás. Fölhívta erre a figyelmet Pándi Pál: *Beszélgessünk Petur bánról*. Népszabadság 1970. aug. 20. 9.

7 Forrás 1970. 4. sz. 86–88. Az idézet: 88.

8 Szántó Judit: *Feltámasszunk? Ne támasszunk? Ziska kecskeméti bemutatójáról*. Színház 1980. 7. sz. 26–32. Az idézet: 32.

Kiadások

Az 1960-as évek közepéig kellett várni arra, hogy a Katona József Társaság által már 1942-ben javasolt, az Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságától akkor jobb időkre halasztott Katona kritikai kiadás igénye újra fölmerüljön. Eljött a jobb idő? Az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának keretében létrejött Textológiai Bizottság már 1948 óta számos kritikai kiadást segített megjelentetni vagy útnak indítani. 1959-ben megjelent a korábbiaknál teljesebb és megbízhatóbb Katona-kiadás.⁹ Ez a maga nemében kitűnő kiadás azonban nem pótolhatta a kritikait, erre bírálatomban igyekeztem fölhívni a figyelmet.¹⁰ Az Akadémia Irodalomtörténeti Intézete és a kecskeméti tanács között már az 1960-as évek elején megegyezés jött létre a Katona kritikai kiadás megindítására. Bognár András, a kecskeméti megyei könyvtár munkatársa különösen szívesen viselte a kiadás ügyét.¹¹ Sor került az én hozzászólásom közlésére is. Sorra vettem a kiadással kapcsolatos szerintem legfontosabb problémákat: csak az irodalmi művek kapjanak-e benne helyet, törekedhetünk-e szövegűségekre a ránk maradt szövegek e tekintetben nagy különbségei között, mi kerüljön a jegyzetekbe? Már e cikk elején említettem a legfőbb nehézséget, a kapacitás hiányát, „*értve ezen elsősorban nem is az anyagiakat, hanem a megfelelő szakértelemmel és munkára fordítható idővel rendelkező tudományos kutatót.*”¹²

Hosszas tervezgetés után 1974-re összeállt a kritikai kiadás készítésére vállalkozó együttes: Bognár András, Sütő József 1968 óta Kecskeméten élő irodalomtörténész és nyelvész, korábban kiskunhalasi tanár, Oltványi Ambrus fővárosi irodalomtörténész, textológus, több kritikai kiadás munkatársa és én. Solt Andor, a már említett Katona-kiadás szerkesztője vállalta, hogy lektorként segíti a munkánkat. Négy kötetre terveztük a kiadást: a Katona fordításait és dramatizálásait tartalmazó I. kötet szerkesztését Bognár András, a II-at, a *Bánk bán* előtti eredeti drámák kötetét Oltványi Ambrus vállalta, én kaptam a III. kötetet, a *Bánk bán*t, Sütő József lett a verseket, tanulmányokat, történelmi műveket és egyéb írásokat tartalmazó IV. kötet.

A legkönnyebb feladatot talán én kaptam, a Bánk bánról ugyanis irodalomtörténészek, történészek, nyelvészek kiderítettek már minden kideríthetőt: csak össze kellett gyűjtenem és a kiadás szabályzata szerint el kellett rendeznem az anyagot. Munkámmal a 70-es évek végére elkészültem, 1983-ban meg is jelent a *Bánk bán* kritikai kiadása. Kötetjelzés nélkül, mert közben kiderült, hogy a másik három kötetre egyelőre nem lehet számítani. Oltványi Ambrus 1983 szeptemberében meghalt anélkül, hogy számos egyéb munkája mellett kötetének előkészítéséhez hozzáfoghatott volna. Jóval később vállalta ezt a kötetet Nagy Imre, a pécsi egyetem tanára, eleve azzal a kikötéssel, hogy egyéb munkái miatt a Katona-kötethez egyelőre nem kezdhet hozzá.¹³ Nemsokára távozott az életből Bognár András is. Ő megkezdte Katona fordításainak és átdolgozásainak tanulmányozását, az ezekről készített jegyzetei az Irodalomtudományi Intézetbe kerültek, ott megtalálhatja őket, ha akad vállalkozó az I. kötet megszerkesztésére. Sütő József idős kora és betegsége miatt hagyta abba a kritikai kiadással

9 *KJ összes művei*. Sajtó alá rendezte és jegyzet-szótárral ellátta Solt Andor. I–II. Szépirodalmi Kiadó, 1959.

10 Orosz László: *KJ összes művei*. ItK 1961. 233–237.

11 Bognár András: *KJ kritikai kiadása körül*. Kiskunúság 1968. 3. sz. 51–53. Kovács Győző azonos című írására (uo. 1969. 1. sz. 58–59) válaszolva: *Még egyszer KJ kritikai kiadása körül...* Forrás 1969. 5. sz. 83.

12 Orosz László: *Napirenden: KJ összes műveinek kritikai kiadása*. Tiszatáj 1968. 10. sz. 947–949.

13 Előkészületnek tekinthető: *Arachne szötte* (KJ Rózsájáról) című, 1991-ben Kecskeméten tartott előadása. Megjelent *Ágistól Bánkig* című kötetében (Pécs, 2001. 237–249.)

való foglalkozást. A Katona verseihez és dramaturgiai tanulmányához készített jegyzeteit átadta nekem, Katonának egy személyes vonatkozású hivatali iratát meg is jelentette.¹⁴

A *Bánk bán*-kötetnek jó kritikái visszhangja volt. Később gondolkodtam el Kerényi Ferenc ismertetésének a címén: *Amit a Bánk bánról tudni érdemes...* Nem zsúfoltam-e túl sokat a jegyzetekbe, főként *A Bánk bán fogadtatása, utóélete* című fejezetbe? Amit ott húsz oldalba szorítottam, azt írtam meg 1999-ben megjelent, *A Bánk bán értelmezéseinek története* című könyvemben.

A kritikai kiadás fontos része a szövegváltozatok felsorolása. Természetesen csak a szerzőtől valóké. De nem tekinthetők-e egy dráma változatainak a színházakban játszott szövegei? Ilyeneket tanulmányoztam kritikai kiadásának megjelenése után a *Bánk bán* 1845 és 1929 között használt nemzeti színházi sűgőkönyveiből.¹⁵

Sütő József említett jegyzeteit felhasználva rendeztem sajtó alá Katona József verseit.¹⁶ Az ő közreműködésével, a fölmerülő problémákat vele megbeszélve szerettem volna elkészíteni a kritikai kiadás tervezett IV. kötetét, ő azonban 1995-ben, 90 éves korában meghalt. Vállaltam, hogy sajtó alá rendezem a kötet első felét, második felének, a történelmi műveknek a kiadására pedig történész fölkerését javasoltam. 2001-ben a Balassi Kiadónál megjelent a *Versék, tanulmányok, egyéb írások* című kötet. Mint számítani lehetett rá, az „egyéb írások” körét nem tudtam a kötet lektorának, Bíró Ferencnek a segítségével sem megnyugtatóan tisztázni. Kerültek a kötetbe alkalmi, személyes jellegű írások, köztük id. Katona Józsefnek fiához intézett levelei is. Kerültek személyi vonatkozást is tartalmazó ügyészi iratok, Katona 1820-tól vezetett bevételi naplójának a másolata, továbbá a többé-kevésbé hitelesen neki tulajdonított *Kiáltó-Szó A' Ketskeméti Szűzek és Leányokhoz* című verses mű. Az ügyészi iratok jegyzetének bevezető részébe került az ismertetése Joós Ferenc gépírással jegyzékének a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban található Katona-kéziratokról.¹⁷

Soós István budapesti történész velem együttműködve vállalta Katona történelmi művei kritikai kiadásának az elkészítését, később azonban azt kérte, hogy a neve csak lektorként szerepeljen a kötetben. Részesevé a munkából a lektorét jóval meghaladta. Nem rajta múlt, hogy a *Katona József történelmi művei* című kötet a Balassi Kiadónál 2005-ben sok hibával jelent meg.¹⁸

Nemcsak a kutató, hanem a Katona hivatali munkája, egyénisége, stílusa iránt érdeklődő olvasó számára is érdekes Joós Ferenc *Katona József hivatali irataiból* című publikációja.

14 *KJ pesti prókátor „megpirongattatása” Pest vármegye előtt.* ItK 1987–88. 1–2. sz. 96–99. és in Sütő József: *Századok lelke.* Kiskunhalas, 1995. 73–78.

15 *A Bánk bán nemzeti színházi előadásainak szövege (1845–1867) és ua. (1868–1929)* című tanulmányon a Cumania VI. (137–166.) és 8. kötetében (497–530.) jelent meg. (A Cumania VI. kötetében Katonáról közölt más tanulmányokról lásd a 19. jegyzetet!)

16 *KJ versei.* Szépirodalmi Kiadó, 1991. A kézirat hasonmása és a nyomtatott szöveg jegyzetekkel. A kiadásból a KJT száz példányt rendelt tagjai számára.

17 *Iratok KJ kézírásával a Bács-Kiskun Megyei Állami Levéltárban (1976).* 214 oldalas, 1-es sortávolságú gépírat a Katona József Múzeumban, másolata a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban. KJ ügyészi iratainak többsége bizonyosan a helyi levéltárban található, de több a Pest Megyei Levéltárban, illetve annak nagykörösi osztályán is. A kritikai kiadásban közölt ügyészi iratok közül kettő (IV. 3. és 4.) ott található.

18 Kerényi Ferenc ismertetése (Forrás 2005. 12. sz. 95–97.) a kiadót teszi felelőssé a kötet hibáiért. Azt hiszem, a lektor sem meg én sem vonhatjuk ki magunkat a felelőség alól. Szerencsétlenül alakult, hogy Soós István éppen külföldön tartózkodott, amikor sor kerülhetett a kiszedett szöveg felülvizsgálatára, én pedig úgy gondoltam, ezt megtette vagy megteszi. Fölvetődhet itt az a kérdés is: mikor lesz, lesz-e egyáltalán lehetőség arra, hogy Katona befejezetlen, apja által sok hibával másolt és 1834-ben hibásan kiadott várostörténete legalább megközelítőleg szerzőjének a szándéka szerint jelenhessék meg?

Áttekintést ad ez a Katona korabeli kecskeméti viszonyokról, ügyészi munkájának ágazatairól, hivatali tevékenységének korábbi ismertetéseiről és sok példával iratainak nyelvi jellegzetességeiről. Csatlakoznak a tanulmányhoz Katonától írt instanciák, úriszéki fenyítő iratok, polgári perek iratai, egy közigazgatási, több ügyészi irat, bíróségi jegyzőkönyvi részletek és egy úriszéki ülés Katonától vezetett jegyzőkönyve.¹⁹

Emlékház

Katona szülőházán 1883-ban emléktáblát helyeztek el, 1906 után kijavították rajta a születési évet, arra azonban egyelőre nem került sor, hogy a házat, amely már 1850 (?) óta nem volt a család leszármazottainak tulajdonában, a költő relikviáit őrző és kiállító emlékhellyé alakítsák. Katona-kiállításokat másutt rendeztek, így például 1930-ban a múzeumban, ezeknek az anyagát azonban nem őrizték meg. Ezért amikor 1970-ben a múzeum megkapta állandó Katona-kiállítás számára az épületet, nemigen volt mit kiállítani. Egy 19. század elejéről való szövöszék, rajta megszöve a Pesten tanuló Katona Józseftől lerajzolt szövőminta érzékeltette a családi háttérrel, egy szintén abból a korból való íróasztal az ügyészi hivatalt. Egyetlen tárgy, egy óntányér volt bizonyíthatóan a Katona családé, egy ceruzacsonk föltehetően Katona Józsefé. Kéziratainak másolata, műveinek példányai és számos színpadkép tette színessé a kiállítást.²⁰

A házat azóta átalakították, a kiállítást átrendezték. 1991-ben kialakított formájában a magyar színháztörténetben helyezi el Katona életművét a tárlókban könyvekkel, a falakon fénymásolatokkal bemutatva. A Füzi László által írt kiállításvezető terjedelemben is, de főként színvonalban messze meghaladja az ilyen jellegű kiadványokat, méltán foglal helyet a Katona-irodalom figyelemre érdemes művei között is.²¹

Szótár és bibliográfia

Katona születésének 200. évfordulóját országos figyelemtől kísérve ünnepelték Kecskeméten. Az emlékülésen fölolvasták a köztársaság elnökének levelét Kecskemét ünneplő polgáraihoz és a miniszterelnökét a nemzetben gondolkodásról és a függetlenségről. Ezeket és az elhangzott előadások szövegét angol, német és francia nyelvű összefoglalókkal jelentette meg a *Színháztudományi Szemle*.²²

Az évforduló alkalmából a Katona-irodalom két alapvető fontosságú műve jelent meg Kecskeméten: Beke József *Bánk bán-szótára* és Lisztes László *Katona József-bibliográfiája*, mindkettő a Katona József Társaság kiadásában.

Megközelítették korábban *Bánk bán* nyelvét a nyelvújításhoz való viszonya felől is, a kecskeméti tájnyelv felől is, de csak általánosságoknál maradva. Beke József szótárában föllelhető a dráma szövegében előforduló 2882 szó 4716 jelentésváltozata. Ezeknek mint-

19 *KJ hivatali irataiból*. Cumina VI. 87–118. Ebben a kötetben jelent meg Sümegi György: *KJ múlt századi arcképei* (119–136.) és Szendrő Ferenc: *A Bánk bán munkásszínpadon* (347–400.) című tanulmánya is.

20 Az Emlékház Katona-kiállítását 1971-ben Miklós Róbert, a Petőfi Irodalmi Múzeum főmunkatársa rendezte, a kiállítást bemutató füzete 1974-ben jelent meg a KJ Múzeum kiadásában.

21 Az 1991-i kiállítás rendező könyvét Pintérné Major Éva, a Bányai Júlia Gimnázium tanára készítette. Füzi László könyve 1992-ben jelent meg.

22 *200 éve született Katona József*. (Az 1991. november 9-i kecskeméti emlékülés előadásai.) *Színháztudományi Szemle* 29. sz. 1992. 5–83.

egy 10 százaléka nincs benne *A magyar nyelv értelmező szótárában*, s számos abból hiányzó jelentésárnyalatra is fölhívja ez a szótár a figyelmet.

A *Bánk bán* nyelvével, stílusával több tanulmányban is foglalkozott Beke József, ezek közül a fontosabbak kötetbe gyűjtve is megtalálhatók.²³ Sajnálhatjuk, hogy a kitűnő nyelvész az utóbbi időben elpártolt Katonától, pedig tőle vártuk a *Bánk bán* első kidolgozása, sőt Katona többi műve szókincsének feldolgozását is.

Lisztes László Katona-bibliográfiája 1992-ben jelent meg, ez lehetővé tette, hogy regisztrálja az 1991-ben megjelent gazdag Katona-irodalmat, sőt a következő év két fontos kiadványát is. A bibliográfia bevezetésében részletes tájékoztatást kap használója a gyűjtőköréről, a szerkezetről, az utalásokról és az annotálás módjáról. Cím-, személynév- és tárgymutató teszi lehetővé az eligazodást a 2834 tétel között.

Bevezetése végén Lisztes fölhívta a figyelmet arra, hogy a bibliográfiát folytatni kell. Az elmúlt csaknem két évtized során nem került sor erre. De talán a számítógépes nyilvántartás mellett nem is időszerű már a bibliográfiák kinyomtatása.

Katona József Társaság

A fentebbiekben a kecskeméti Katona-kultusznak csak néhány mozzanatára tértünk ki, inkább a kultusz szó eredeti jelentésének megfelelően a művével való foglalkozásra, mint a személye és munkássága iránti tisztelet megnyilvánulásaira. Ez utóbbiakról: az ünnepekről, a művét népszerűsítő előadásokról a Társaság évkönyveiből tájékozódhatunk, legutóbb Heltai Nándornak a Társaság történetét áttekintő tanulmányából.²⁴ Hamarosan húsz éve lesz, hogy ez megjelent. Ami azóta történt, arról talán majd egy következő kerek évfordulóra kiadandó évkönyvből szerezhet tudomást a következő nemzedék.

Rövidítések

ItK – Irodalomtörténeti Közlemények

KJ – Katona József

KJT – Katona József Társaság

sz. – szám

ua. – ugyanaz

uo. – ugyanott

23 Beke József: „Szépen öszveszedett szók.” *Tanulmányok az irodalmi nyelv köréből*. Kecskemét, 2004. Kecskeméti Lapok Kft. Benne: *A szereplők megnevezései a Bánk bánban*, *A Bánk bán-szótárról*, *Tájékoztató a Bánk bán-szótárhoz*, *Mutatvány a Bánk bán szótárból*, *Dramaturgiai eszközök a Bánk bán szövegében*.

24 Heltai Nándor: *A Katona József Társaság száz éve (1891–1990)*. In *A KJT évkönyve*, Kecskemét, 1991, 9–116.